

УДК 341.231.1

Бурдоносова Марина Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного та
адміністративного права юридичного факультету
Інституту управління, технологій та права
Державного університету інфраструктури
та технологій,
Київ, Україна

ПРАВА ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Анотація. В статті проаналізовано історію становлення та основні напрями розвитку концепції прав людини в контексті філософії права. Розглянуто етапи формування поколінь прав людини. Автором аналізуються різноманітні філософські підходи до розуміння прав людини та «образу людини» в них. Визначається, що подальша розробка проблематики прав людини та формулювання напрямів розвитку для становлення наступних поколінь прав людини є одним із завдань філософії права.

Ключові слова: права людини; філософія прав людини; філософія права; покоління прав людини.

Summary. The article analyzes the history of formation and the main directions of development of the concept of human rights in the context of the philosophy of law. The stages of formation of human rights generations are considered. The author analyzes various philosophical approaches to understanding human rights and the "image of human" in them. It is determined that further development of human rights issues and formulation of directions for development of the next generations of human rights is one of the tasks of the philosophy of law.

The philosophical and legal approach defines human rights as those that, first, make it free and, second, protect human interests.

From the standpoint of the theory of will, rights give preference to the will of their owner over the will of the other party if it is in conflict with him. In contrast, from the standpoint of interest theory, rights serve to protect or exercise the interests of their owner. In this case, the theory of natural law attributes legal rights to a kind of moral rights, while legal positivism does not.

For a full understanding of the "human image" in the concept of human rights, one should refer to the formula proposed by W. Brugger in the article "The image of person in the concept of human rights" (1995) which includes 5 elements: self-determination, significance, responsibility, protection of life and lifestyle.

His article explains the concept of "person", which is at the heart of the concept of human rights, which has evolved historically and is reflected in modern human rights documents.

Organizing diverse visions and dimensions of human rights is a methodologically complex task, and therefore it is important for the philosophy of law

to formulate a universal, balanced approach that would counteract the ideological manipulation of the idea of human rights. Philosophy offers several different approaches to this task.

Key words: human rights; human rights philosophy; philosophy of law; the generation of human rights.

Права людини є базисом взаємодії між людиною та державою, який чітко визначає межі та сфери в які держава не може втручатися. Перелік прав який існує на сьогодні не є вичерпним, але й він не завжди існував. В процесі розвитку держав і суспільств, люди поступово усвідомлювали, за які права варто боротися і відстоювали їх. Так виникли три покоління прав людини, вони були, так званими, етапами у формуванні обсягу прав і свобод людини і громадянина.

За своїм змістом права людини визначають простір, що забезпечує кожній людині умови її самореалізації, тобто простір її особистісної свободи та автономії. Права людини стають тією силою, що наповнює змістом суспільний простір. Завдяки їм можливе включення людей як суспільних одиниць у визначену систему відносин, а право виступає умовою участі кожного в суспільних справах. Отже, права людини слугують необхідними умовами людського існування та комунікації та розглядаються як незалежні стандарти, мірила відповідно до яких оцінюються закони, діяльність уряду.

Філософсько-правовий підхід визначає права людини, як такі, що, по-перше, роблять її вільною, а по-друге, захищають інтереси людини. З позиції теорії волі, права надають переваги волі їх власника над волею іншої сторони, якщо вона знаходиться з ним у конфлікті. На противагу їй, з позицій теорії інтересу, права служать захисту чи здійсненню інтересів їх власника. При цьому теорія природного права відносить юридичні права до різновиду моральних прав, у той час як юридичний позитивізм такого взаємозв'язку не проводить.

Обґрунтування ідеї прав людини є однією з основних проблем правової антропології та пов'язане з пошуком відповіді на запитання: «Чому правовий порядок базується на дотриманні прав людини?». Як зазначає С.І. Максимов: «Поняття «права» і «обов'язку» мають настільки величезне значення для розкриття феномену права, що вони можуть бути названі модусами права. Як відомо, модус (від лат. «modus» – міра, спосіб, образ, вид) – це одиничний прояв субстанції, тому права й обов'язки є не чим іншим як безпосереднім проявом ідеї (смыслу) права» [1, с.149-150]. Дійсно, права і обов'язки виступають не лише у якості ядра права, вони взаємопов'язані з такими принципами права, як справедливість, рівність, свобода і виступають у якості мірил (модусів), за якими оцінюють правовий порядок в державі, демократизм, рівень розвитку громадянського суспільства. Ще Віктор Гюго зазначав, що «Усвідомлення права розвиває усвідомлення обов'язку. Загальний закон – це свобода, яка закінчується там, де починається свобода іншого».

Правовий модус «правомочності» має місце лише там, де мається йому противага в модусі «обов'язку». Це свідчить про наявність взаємно кореспондуючих прав і обов'язків, з пріоритетом модусу «правомочності». Для повноцінного функціонування та користування людиною своїми правами (в

рамках позитивного права), державі необхідно створити відповідні державні органи, установи, підприємства, чийм обов'язком буде надання відповідних послуг. Наприклад, якщо держава надає громадянам право на пенсійне забезпечення, то відповідно створює державний пенсійний фонд, чийм обов'язком стає забезпечення реалізації державної політики з питань пенсійного забезпечення.

Вислів «я маю право» означає «я можу; маю можливість» і відноситься до категорії свободи; це певні можливості суб'єкта, частину з яких він може реалізовувати або ні – за власним бажанням. За їх використання чи невикористання відсутнє жодне покарання з боку держави (наприклад, право абсентеїзму в Україні, громадяни самі вирішують йти їм на вибори чи ні, таке право є, але покарання чи штрафи за неявку на вибори – відсутні). Коли ж мовиться «я зобов'язаний», то мається на увазі, що «я повинен», тобто такий тип висловів відноситься до категорії обов'язків, і людина повинна дотриматися цих правил, не залежно від власної волі (бажання чи не бажання їх виконувати), наприклад, обов'язок сплатити податки.

За часів античності права людини вважалися «священними», дарованими людині Богом, природою, вищим розумом. В період Просвітництва ці позиції лише укріпилися, вони стали виразом уявлень про безумовну цінність прав людини, а при їх характеристиці почали використовувати терміни «природжені», «невідчужувані». Поняття «невідчужуваних прав» означає, що вони є «невід'ємними» і ніхто ніколи не може у людини їх відібрати, у тому числі сама людина не може від них відмовитися. Такі права існують у людини від народження і вона буде ними володіти, не залежно від того, чи закріпить держава їх у своєму законодавстві чи ні (право на життя, здоров'я, честь, гідність). Однак, письмове закріплення» людини з боку держави, допомагає їх захищати від злочинних посягань і лише підкреслює їх значущість.

Роздумуючи про право та справедливість О. Гюфе виділяє саме «права людини», тобто ті, котрі належать людині як такій, чи «суб'єктивні права, на володіння якими може претендувати кожна людина не залежно від обставин». Вони знаходяться в центрі політичного проекту сучасності, суть якого виражається в споконвічному і винятковому зв'язку влади і справедливості, тобто в такій організації публічної влади, щоб підпорядкованість її принципам справедливості не залишалася на розсуд можновладців [2, с. 207-213].

Філософсько-антропологічне обґрунтування ідеї прав людини та з'ясування їх походження та призначення потребує аналізу їх значення в якості легітиміційного принципу сучасного правового порядку. Для цього необхідно звернутися до двох антропологічних підходів, які С.І. Максимов визначає як максимальна і мінімальна антропологія [1, с. 155].

Максимальна антропологія ґрунтується на здатності людини до змін і реформаторств і намагається з'ясувати, що є оптимальною формою буття людини, взявши за основу образ людини в піднесеному сенсі, але без врахування її прав (образ людини в Ніцше, Гайдеггера, концепція «всесічно розвинутої особистості» у Маркса).

Мінімальна антропологія наголошує на необхідності людині залишатися самою собою і відходячи від телеологічного вчення про цільове призначення

людини. Вона переносить акцент у визначенні людини з того, чого людина прагне (щастя, самореалізації), на початкові, природні умови, що невіддільні від людини, носять антропологічний характер і є умовами можливості людського існування (прагнення зберегти себе, свою екзистенцію, яке у моральному плані виявляється вище, ніж досягнуті успіхи в освоєнні все нових і нових життєвих вершин). А права людини, в свою чергу, стають принципами забезпечення цих умов.

В процесі переходу від природного до цивільного стану, людина вибирає відмову від насильства. І в цьому виборі виявляється фундаментальний антропологічний інтерес – зберегти своє Я, свою екзистенцію. Таким чином з відмови людей вбивати, грабувати чи переслідувати один одного виникає право на життя, власність і свободу [3. с.34].

У цих основних правах людини, що виражають фундаментальний антропологічний інтерес – збереження власного Я, виявляються трансцендентальні інтереси, тобто такі, від яких людина не може відмовитися: інтерес зберегти єдність тіла і життя як умови виживання; збереження власності як умови більш якісного існування; залишатися вільним за для виживання ще більшої якості.

Таким чином, головним антропологічним інтересом і фундаментальним людським прагненням є прагнення зберегти своє Я, свою екзистенцію, свою ідентичність. Як мінімальна умова здійснення цього інтересу виступає вимога відмови від насильства. Реалізація цієї вимоги є мінімальною умовою, що робить людину людиною, що означає вимогу визнання права іншого, його цінності і гідності.

Ключовим елементом концепції прав людини є «образ людини». Як зазначає В. Брюггер, розгляд образу людини у зв'язку з ідеєю прав людини також сприяє «гуманізації» академічної рефлексії. Це додає емоційності визнанню обов'язковості прав людини та дає змогу людям відчутти себе частиною такого образу, поцінувати його людські характеристики [4, с. 137].

Однак, у такого підходу до трактування прав людини може бути недолік у вигляді ідеологічного зв'язку певного образу з певною культурою. Кожну культуру характеризують сталі «образи» людини, «ідеальні моделі» у вигляді як загальних, так і спеціальних ролей, відігравання яких очікується від людей. [5, с. 84-91; 6, с. 106, 113, 176, 184, 192, 243]. Вони укорінилися в конкретній культурі, є рольовими моделями успішного розвитку людини. І якщо б ідеали якоїсь певної культури сприймалися як обов'язкові досягнення універсальних прав людини, годі було б сподіватися на їх міжкультурне розуміння та прийняття. Оскільки, представники інших культур могли б заявити про штучне нав'язування цінностей чужої культури. А тому, для створення універсального образу людини, який став прийнятним та визнаним усім світом, знадобилися ідеї і досягнення багатьох конкуруючих культур та ідеологій.

У XVIII ст. розгорнулася активна боротьба за права людини, як результат здобутків Просвітництва, наукових та демократичних революцій у Північній Америці та Західній Європі. З того часу з'явився настільки широкий діапазон різних підходів та ідей до пошуку ідеальної концепції прав людини, що жодна культурна чи держава не може стверджувати, що саме її інтерпретація таких

гарантій є винятково «правильною» чи «найкращою». Саме це дає нам змогу говорити про унікальність створеної концепції прав людини, оскільки над нею працювали «всім світом».

Історію становлення концепції прав людини можна розділити на три головні етапи, які прийнято називати правами першого, другого та третього покоління.

Права людини першого покоління сягають витоків конституціоналізму і виходять з традиційних ліберальних цінностей, сформульованих в процесі буржуазних революцій в США та Франції та знайшли втілення в законотворчості демократичних держав. Це базові громадянські та політичні права – право на свободу думки, совісті й релігії, право на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особи, виборче право, право кожного громадянина на участь у державних справах, право на свободу від необґрунтованого арешту, затримання, право на гласний розгляд незалежним і неупередженим судом, із дотриманням усіх вимог справедливого розгляду справи, свобода слова, друку і ряд інших.

Німецький юрист Г. Єлінек називав такі права відповідно «*status negativus*» та «*status activus*» [7, с. 81-193]. Права негативного статусу мають захисний характер і виражають так звану негативну свободу: вони зобов'язують державу утримуватися від втручання у сферу особистої свободи і забезпечувати умови для участі громадян у політичному житті країни. Права активного статусу, що пов'язані з участю у політичному процесі, включають свободу слова, зібрання, об'єднання в асоціації, демократичне виборче право.

Права людини другого покоління виникають протягом ХІХ ст., коли у процесі боротьби народів за покращення свого економічного життя, та підвищення культурного статусу в центрі уваги опиняються соціальні права. За Г. Єлінеком це так звані позитивні права, «*status positivus*», для реалізації яких необхідна організуюча діяльність держави щодо забезпечення цих прав [7, с. 114]. Ідея позитивного статусу постала як результат загострення проблем часів індустріальної революції. Економічні та соціальні права призначалися для того, щоб подолати зубожіння та пролетаризацію значної кількості населення.

Перша чверть і особливо середина ХХ ст. характеризується широким запровадженням до конституцій соціально-економічних та соціально-культурних прав і свобод (право на працю, на освіту, на доступ до досягнень науки, культури). Права другого покоління були спрямовані на пом'якшення протистояння багатих і бідних. Веймарська конституція 1919 року закріпила можливість заробляти собі на життя працею, право на соціальне страхування по старості, у зв'язку з хворобою. В ній встановлювалося, що лад господарської діяльності повинен відповідати засадам справедливості і цілям забезпечення для всіх існування, гідного людини [8, с. 107].

Поява третього покоління прав людини зумовлена загостренням у другій половині ХХ ст. глобальних проблем, серед яких на одне з перших місць виходить екологічна, а також вступом найбільш розвинутих країн в епоху інформатизації. З'являються такі права, як право на безпечне довкілля, право доступу до інформації.

Особливість третього покоління прав полягає в тому, що вони є колективними. Користуючись термінологією Г. Єлінека, вони носять «status universalis», тобто універсальні або солідарні права, які можуть реалізовуватися спільно (на мир, на безпечне навколишнє середовище, на участь у розподілі «спільної спадщини людства», що включає ресурси дна моря, економічне використання космічного простору, культурні ресурси, а також право на комунікацію, яке пов'язане з концепцією нового міжнародного інформаційного порядку). Окрема людина бере участь у реалізації таких прав, але не індивідуально, а в якості учасника відповідної спільноти. Водночас з'явилася потреба у колективних правах нового покоління, наприклад, у представників країн третього світу та етнічних меншин.

Перші три покоління прав людини знайшли подальше нормативне вираження в Загальній декларації прав людини 1948 р., у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Виклики ХХІ століття потребують сучасних правових підходів до їх вирішення, а тому на даному етапі можна говорити про появу четвертого покоління прав людини. Це пов'язано з глобальними питаннями виживання людства як біологічного виду, збереженням цивілізації, подальшими космічними дослідженнями. Розвитку четвертого покоління прав людини сприяє також необхідність визначення правового статусу штучного інтелекту, що пов'язаний із бурхливим розвитком науково-технічного прогресу, генної інженерії тощо.

Упорядкування різноманітних бачень та вимірів прав людини є методологічно складним завданням, а тому важливим для філософії права є формулювання універсального, збалансованого підходу, який сприяв би протидії ідеологічних маніпуляцій з ідеєю прав людини. Філософія пропонує кілька різних підходів для вирішення цього завдання. Таким, наприклад, є підхід, запропонований Е. Лампе, названий «негативне природне право» [9, с. 50, 57, 198]. Е. Лампе аналізує антропологічні базові потреби та інтереси, які повинні братися до уваги будь-яким правопорядком для здійснення тривалого впливу на людську поведінку. Схожий підхід пропонує концепція «мінімуму природного права» [10], яка полягає у виявленні елементарних умов людського буття. У межах цього підходу, розвинутого Г. Хартом [10, с. 189-195], буття людини характеризується обмеженим альтруїзмом, обмеженою силою волі, обмеженими ресурсами та обмеженим розумінням. Третій підхід, що його підтримує Дж. Ролз, аналізує природні та соціальні «основні блага» [11, с. 90]. За цим підходом, усі люди хочуть володіти та користуватися такими основними благами, незалежно від особистих цілей, які можуть суттєво відрізнятися і насправді часто відрізняються. По суті, цей погляд є удосконаленою версією традиційної доктрини природного права, у якій наголошується на захисті життя, свободи і власності. Всі ці визначення людської природи чи спільних людських інтересів стають у пригоді в дискусіях про концепції прав людини або ж використовуються на користь захисту спільних людських інтересів.

Використавши перелічені концепції як фундамент, В. Брюггер пропонує інтегрувати їх, додавши ідею незалежності та індивідуальності кожної людської істоти як основної конституційної цінності. Оскільки зазначена ідея є вихідним положенням гарантії конституційних прав.

Крім цього, для повноцінного розуміння людини необхідно враховувати чинник взаємодії людей у суспільстві, що має наслідком потребу в узгодженні конкуруючих індивідуальних і публічних інтересів та досягнення певного розумного балансу між правами та обов'язками.

Цей образ людини також може застосовуватися до міжнародних документів з прав людини. До того ж, перевагою цього підходу є те, що він враховує цілий комплекс усталених і новітніх прав людини. Він також не обходить стороною питання про суперечність конкуруючих приватних інтересів і суперечність між приватними і публічними інтересами, про які йдеться у кожній «складній справі». Зрештою, цей підхід поєднує формулювання та інтерпретацію позитивних прав людини з філософською дискусією про обґрунтування (виправдання) прав людини, й зокрема тих прав, які не передбачені письмовими нормативно-правовими документами та судовою практикою. [4, с. 141].

Для повноцінного розуміння «образу людини» у концепції прав людини слід звернутися до формули, запропонованої В. Брюггером у статті «Образ людини в концепції прав людини» 1995 року, яка включає 5 елементів: самовизначення, значущість, відповідальність, захист та спосіб життя.

У його статті роз'яснюється поняття «людина», що покладене в основу концепції прав людини, яке складалося історично і відображено у сучасних документах із прав людини. Цей підхід покликаний допомогти розробити такий «образ людини» (німецькою – *das Menschenbild*, англійською – *the image of the person*), з яким могли б погодитися усі світові культури. Причому «образ людини» в концепції В. Брюггера є не абстрактним, а реально «працюючим» у судовій практиці. Так, у практиці Федерального Конституційного суду ФРН, представлений у кількох важливих справах, використано образ людини, закладений у Конституції ФРН задля того, щоб роз'яснити сторонам підстави, на основі яких Суд домігся балансу між конкуруючими приватними інтересами та між приватними і публічними інтересами. Аргументуючи своє рішення, Суд зазначав: «Образ людини, що лежить в основі Основного Закону ФРН, – це не окремий ізольований індивід. Навпаки, Основний Закон подолав суперечність між індивідом і спільнотою, забезпечивши здійснення комунітарних зв'язків та обов'язків людини без зазіхання на її внутрішню та автономну цінність» [4]. Ця формула образу людини ґрунтується, з одного боку, на положенні про незалежність та індивідуальність кожної людської істоти як основної конституційної цінності, а з іншого – на врахуванні взаємодії людей у суспільстві (його комунітарний елемент), що вимагає досягнення певного розумного балансу між правами й обов'язками [12, с.152].

З погляду філософії права, хоча запропонований образ людини дещо відрізняється від інших специфічних поглядів на світ, він відкритий до потенційно «вищих» чи «глибших» інтерпретацій концепцій прав людини. Оскільки боротьба за права людини вимагає підтримки з боку носіїв різних поглядів на світ та апологетів різних релігій та культур. Таким чином, зазначимо, що формула «самовизначального, значущого та відповідального способу життя» могла б насправді стати спільним знаменником та універсальним нормативним ідеалом різних культур. А тому можна

стверджувати, що подальша розробка проблематики прав людини та формулювання напрямів розвитку для становлення четвертого та п'ятого поколінь прав людини є одним із завдань філософії права.

Література:

1. Філософія права / О.Г. Данильян, О.П.Дзьобань, С.І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2009. 208 с.
2. Филиппов А.Ф. О. Хёффе Политика, право, справедливость. Основоположения критической философии права и государства / Перевод Вл.С.Малахова при участии Е.В.Малаховой. М.: Гнозис, 1994. 319 с. // Социологический журнал, 1995. № 4. С. 207-213.
3. Гьоффе О. Політична антропологія в особливому полі уваги права // Вибрані статті. К. 1998. С. 31-44.
4. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини / Пер. з англ. та нім. В.С. Бігуна // Філософія прав людини, 2003. Т.1. С. 136-146.
5. Selznick P. Sociology and Natural Law // Natural Law Forum. 1961. № 6. pp.84-108.
6. Rentsch T. Die Konstitution der Moralitaet: Transzedentale Anthropologie und praktische Philosophie. 1990. 350 p.
7. Jellinek G. Das System der subjektiven oeff- fentlichen Rechte.1905, 2nd ed. 366 p.
8. Конституційне право України: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша. Х.: Право, 2008. 416 с.
9. Lampe E.-J. Grenzen des Rechtspositivismus. Eine rechtsanthropologische Untersuchung. 1988. pp. 253-282
10. Харт Х.Л.А. Концепція права / Пер. з англ. Н.Комарова. К. 1998. 236 с.
11. Ролз Дж. Теорія справедливості / Пер. з англ. О. Мокровольський. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/dbms/2011_21/84.pdf.
12. Максимов С. І. Антропологічні основи права. Філософія права і загальна теорія права № 2. 2012. С. 148-155.